

ŞEKİL DEĞİŞTİRME MOTİFLİ EFSANELERDE LANET

Satı KUMARTAŞLIOĞLU (*)

Öz

Efsaneler, dünyanın yaratılışı ve sonu, tarihi olaylar, tabiatüstü şahıslar ve varlıklar ile dini olaylar hakkında anlatılan ve gerçek olduğuna inanılan kısa anlatımlardır. Bu çalışmada, şekil değiştirme motifli efsanelerde lanet konusu ele alınmıştır. Şekil değiştirme motifli efsanelerde bazı varlıkların Tanrı veya dini ve mistik şahsiyetler tarafından lanetlenmesi ile çok sık karşılaşılmaktadır. Efsanelerde kötü, yanlış ve kabul edilmeyecek davranış ve tavırlar sergileyen varlıklar (insan veya hayvan) bir lanetleme ile mutlaka cezalandırılır. Bu cezalandırma ise genellikle şekil değiştirme yoluyla yapılır. Efsanelerde varlıkların yaratılışına veya dönüşümüne dair açıklamalar, çoğunlukla beddualara dayanır. Ancak “beddua” olmadan da lanetlemenin gerçekleştiği efsaneler mevcuttur. “Lanet”, Türkçe Sözlük’te “Tanrı’nın sevgi ve ilgisinden yoksun olma” anlamında ve bedduadan daha kapsamlı kullanılmaktadır. Bu çalışmada şekil değiştirme motifli efsanelere, lanetlenen varlıklar, lanetleyen varlıklar, lanetlemenin nedenleri, lanetleme şekilleri, lanetlemenin işlevleri gibi açılardan yaklaşılmış ve konu, toplumsal değerler açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Efsane, Lanet, Beddua, Değişim-Dönüşüm, Toplumsal Değer.

The Curse in the Legends with Transformation Motif

Abstract

Legends are short narratives that are told about the world's genesis and the end, historical events, supernatural persons and events, religious events and are believed to be true. In this study, will be handled subject of curse in the legends with transformation motif. It is frequently encountered with some being cursed by God or religious and mystical figures in the legends with transformation motif. The living beings (humans and animals) who exhibiting bad, wrong and unacceptable behavior and attitudes are punished with a curse in legends certainly. This punishment is usually done through deformation. Explanations about the genesis or conversion of assets in legends based

*) Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı (e-posta: satileri@hotmail.com).

on mostly imprecations. However, there are legends that curse has occurred without imprecation. The curse is used to mean "be deprived of God's love and attention" in the Turkish Dictionary and as more comprehensive than imprecation. In this study, have been approached to legends with transformation motif from various angles such as cursed beings, beings who are curse, the causes of accursed, forms of cursing, functions of cursing and this subject have been evaluated in terms of social values.

Keywords: Legend, Curse, İmprecation, Change-Transformation, Social Value.

Giriş

Halk edebiyatı anlatılarından biri olan efsaneler, dünyanın yaratılışı ve sonu, tarihi olaylar, tabiatüstü şahıslar ve varlıklar ile dini olaylar hakkında anlatılan, birçoğunun olağanüstü unsurlar taşımasına rağmen gerçek olduğuna inanılan kısa anlatımlardır. Efsanelerin en önemli özelliği, açıklayıcı mahiyette oluşudur. Yani efsaneler, ele aldıkları bir varlığın veya o varlığa ait bir özelliğin neden öyle olduğuna dair bir açıklama getirir, bir anlamda merak edilene cevap verir. Örneğin, keklik kuşunun ayağının renginin, ay üzerindeki gölgelerin, kaplumbağanın şeklinin, bir gölün oluşumunun, kavak ağacının yapraklarının titremesinin vb. açıklamasını efsanelerde buluruz. Hatta bu açıklamaların çoğunun bilimin o dönem için cevabını veremediği konular üzerinde olduğunu görürüz. Bu açıklama ve izahlar, varlığa karşı duyulan ilgi, merak ve soruların insan muhayyilesindeki cevaplarıdır. Türk efsaneleri, hangi varlığa ne şekilde açıklama getirdiği açısından değerlendirildiğinde, efsanelerde benzer durumlarda benzer sorulara benzer cevaplar verildiği görülür. Bu açıdan, Türk inanış ve düşünüş biçiminin bu kısa efsane metinlerinin içerdiği açıklama ve izahlara sinip yoğrulduğu fark edilmektedir. Ayrıca Türk kültürünün süreklilik ve devamlılığını da bu tarz efsanelerde takip etmek mümkündür.

Bazı efsanelerde varlıkların yaratılışı ya da oluşumu veya dönüşümü, bir lanete dayanarak izah edilmektedir. Bu çalışmanın konusunu, Türk efsanelerinde “lanet” teşkil etmektedir. Özellikle şekil değiştirme motifli efsanelerde, istenmeyen hal ve davranışlar sergileyen varlıkların Tanrı veya dinî ve mistik şahsiyetler tarafından mutlaka lanetlenerek cezalandırıldığı görülmektedir. Varlıkların şeklinin veya herhangi bir uzvunun neden öyle olduğuna dair açıklamalar, efsanelerde birtakım sebeplerden dolayı yapılan dua ve beddualara dayanır. Bu çalışma yalnızca efsanelerdeki lanet konusunu kapsadığı için, dua neticesinde değişim ve dönüşüme uğrama konusu çalışmanın dışında bırakılacak, Türk efsanelerindeki beddualar, çalışma içinde değerlendirilecektir. Ancak efsanelerin önemli bir kısmında “beddua” ile lanetleme gerçekleşirken, “beddua” olmadan da lanetlemenin olduğu durumlar mevcuttur. Türkçe Sözlük’te “lanet”, “Tanrı’nın sevgi ve ilgisinden yoksun olma”, “lanet etmek” ise “İlenmek, kötülüğünü istemek” (TDK 1998) anlamında ve bedduadan daha kapsamlı kullanılmaktadır.

Bu çalışmada “Türk Efsanelerinde Lanet” konusu, lanetlemenin nedenleri, lanetleyen varlıklar, lanetlenen varlıklar gibi değişik yönlerden ele alınıp değerlendirilmiştir. Türk efsanelerini içeren şimdiye kadar pek çok çalışma yapıldığı, bu çalışmaların tamamında-

ki metinlere ulaşmanın mümkün olmadığı ve yazının sınırlarını aşacağı için, bu yazıda efsane üzerine hazırlanmış belli başlı kitaplardaki (Efsane Derlemeleri, 1975; Alptekin, 1993; Ergun, 1997b; Karakuzu, 1997; Seyidoğlu, 1997; Rayman, 2001; Sakaoğlu, 2003a, 2003b; Önal, 2003) efsane metinleri kullanılmıştır. Bu örnek efsane metinlerinin, Türk efsanelerini genel olarak temsil edecek nitelikte olduğu varsayılmıştır.

1. Efsanelerde Lanet ve Şekil Değiştirme

“Şekil değiştirme”, Türk efsanelerinde en çok görülen motiflerden biridir. Efsane tasnifleri içerisinde şekil değiştirme motifli efsaneler “yaratılış efsaneleri” kategorisine girmektedir (Bkz. Boratav, 1995, s. 100). Yaratılış efsaneleri, bir varlığın oluşumu ya da değişim ve dönüşümünü anlatmaktadır. Oluşum efsaneleri, bir varlığın ilk defa nasıl yoktan yaratıldığını, yani oluştuğunu izah ederken, değişim ve dönüşüm efsaneleri, “*bir ağacın, bir hayvanın ya da cansız herhangi bir tabiat ögesinin bugünkü biçimine neden, nasıl dönüştüğünü anlatan*” (Boratav, 1995, s. 101) efsanelerdir. Şekil değiştirme, değişim ve dönüşüm efsanelerinde yer alan bir motiftir. Bu nedenle değişim ve dönüşüm efsanelerine şekil değiştirme efsaneleri de denmektedir. Şekil değiştirme motifi, “*bir kayanın, taşın, ağacın, dağın, gölün veya bir hayvanın, uzay cisminin ilh. menşeyini izah eden anlatmalarda görülür. Bu motife yer veren efsaneler, daha ziyade bir şeyin sebebini, teşekkülünü, menşeyini izah ederler. Yani ‘açıklama’, ‘bildirme’ fonksiyonundadırlar*” (Ergun, 1997a, s. 167). Şekil değiştirme efsanelerinde, canlı veya cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o anki şekillerinden daha farklı bir şekle çevrilme durumu vardır. Şekil değiştirmenin asıl sebebi şekli değişen varlığı cezalandırmaktır. Ancak bir varlığı sonu felakete uğrayabilecek bir durumdan kurtarmak da şekil değiştirmenin nedenleri arasında olmakla birlikte, daha az rastlanır (Sakaoğlu, 1980, s. 29). Şekil değiştirme motifli efsanelerin önemli bir kısmında, toplum tarafından hoş karşılanmayan bir davranış sergileyen kişinin, Allah veya başka üstün bir varlık tarafından lanetlenerek cezalandırıldığı görülmektedir. Cezalandırılan kişi dönüşüm geçirip şekil değiştirmektedir.

Stith Thompson’un Motif-Index of Folk Literature adlı eserinde “tabu” ve “magic” bölümlerinde yer alan şekil değiştirme motifi, katalogta şöyle sıralanmaktadır: I. Taşa dönme (Taş kesilme), II. Hayvana dönme, III. Bitkiye dönme, IV. Dağa, tepeye ve toprağa dönme, V. Denize, göle, nehre ve pınara dönme, VI. Uzay cisimlerine dönme, VII. Tabiatüstü varlıklara dönme, VIII. Tabiat hadiselerine dönme, IX. Madene dönme, X. İnsana dönme, XI. Eksik anlatılanlar (Ergun, 1997a, s. 174).

Bir lanete uğrama neticesinde şekil değiştiren varlıkları içeren efsaneler de bu katalogdaki sıralama ile uyumlu görünmektedir. Türk efsanelerinde lanete uğrayan varlıklar “taş kesilerek”, “hayvana dönerek”, “dağa, tepeye ve toprağa dönerek”, “denize, göle, nehre ve pınara dönerek” ve “uzay cisimlerine dönerek” şekil değiştirmektedirler. Bu dönüşümler arasında en fazla “taş kesilme” ve “hayvana dönme” ile karşılaşılmaktadır. Bu tarz efsaneleri daha iyi değerlendirebilmek için, efsanelerdeki lanetlenme nedeni, lanetleyen varlıklar ve lanete uğrayan varlıkları ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

2. Şekil Değiştirme Motifli Efsanelerde Lanetlenme Nedenleri

Efsanelerde lanetleme yoluyla cezalandırılanlar, birtakım toplumsal kurallara uymamış ve buna bağlı olarak cezalandırılmış kişilerdir. Bu toplumsal kurallar, zaman içinde kendiliğinden doğan, nesilden nesile geçerek süreklilik arz eden, toplumdan topluma değişiklik gösterebilen kurallardır. Örneğin yardımseverlik, misafirperverlik birer sosyal değer iken, yardıma muhtaç olana yardım etmek bu değerle bağlantılı bir kural olmaktadır.

Toplumsal kurallar ve bu kurallara bağlı ahlaki değerler, efsaneler aracılığıyla bireyle nakledilmektedir. Bu vesileyle efsaneler, toplumsal kuralların özümsemesi ve yerine getirilmesi konusunda eğitici ve aktarıcı rol üstlenmekte, bununla birlikte, aksi bir durum olduğunda, yani toplumsal kurallar uygulanmayıp ahlaki değerler çiğnendiğinde bir ikaz mekanizması oluşturmaktadır.

Efsaneler içine yoğrularak nesillere aktarılan toplumsal değerler ve bunlara bağlı kurallar, yazısız kurallar olup bunların bir kısmı dinî ve ahlaki değerlere bağlıdır, bir kısmı ise örf, âdet, gelenek-görenek gibi başlıklar altında değerlendirilebilir. Ancak efsanelere yansıyan bu sosyal değerler, aynı anda hem dini ve ahlaki hem de gelenek-göreneklerle ilgilidir. Örneğin yardıma muhtaç olana yardım etmek, hem dinî ve ahlaki hem de gelenekler açısından uygun ve tasvip edilen davranışları teşvik etmektedir. Bu açıdan yardıma muhtaç olana yardım etmemek, hem dinî ve ahlaki hem de gelenekler açısından uygun görülmeyen bir davranıştır. Toplumsal kurallar böylelikle bağlı oldukları değerler açısından iç içe geçmiş durumdadır. Ancak burada efsanelerdeki lanetlenme nedenleri çeşitli başlıklar altında gruplandırılarak değerlendirilme yoluna gidilmiştir. Bu değerlendirme yapılırken Aydın Yaka'nın "Sosyal Değerler" başlıklı makalesinde kullandığı sınıflandırma yol gösterici olmuştur (URL1). Şekil değiştirme motifli Türk efsanelerinde lanetlenme nedenleri şu şekilde sınıflandırılabilir: 1. Dinî değerlere bağlı kuralları çiğnemek, 2. Ahlaki değerlere bağlı kuralları çiğnemek, 3. Gelenek, görenek ve âdetlere bağlı değerleri çiğnemek. Dinî değerler, bireyle Tanrı arasında olup sevap-günah şeklinde değerlendirilir. Ahlaki değerler, davranışları iyi-kötü karşılığında değerlendirir. Gelenek, görenek ve âdetlerle ilgili değerler ise onaylanan (kabul gören)-onaylanmayan (kabul görmeyen) şeklinde değerlendirilir. Dinî değerlerde otorite Tanrı'dır. Ahlaki değerlerde otorite toplumun otoritesi olsa da kişinin kendi vicdanı ön plandadır. Gelenek, görenek ve âdetlerle ilgili değerlerde ise toplum otoritesi devreye girmektedir (URL1).

2.1. Dinî Değerlere Bağlı Kuralları Çiğnemek

Türk kültüründe aynı zamanda ahlaki kurallarla da iç içe olan dinî değerler, daha çok sevap-günah tezatlığında karşımıza çıkmakta, bu değerlere saygı duyulup yerine getirildiğinde sevapla, değerleri çiğneyip yerine getirilmediğinde günahla karşılığı verildiğine inanılmaktadır. Efsaneler dinî değerler açısından değerlendirildiğinde, dinî değerlere bağlı kuralları çiğneyen şahısların lanetlenerek şekil değiştirdiği görülmektedir.

"Allah'a verilen sözü yerine getirmemek", efsanelerde sıklıkla karşılaşılan ve lanetlenmeye neden olan dinî ve ahlaki bir değere bağlı kuralı yerine getirmemektir. Efsane-

lerde dağda veya çorak bir yerde hayvanlarıyla birlikte susuz kalan çoban veya deveci, genellikle karşısına bir su çıkarması için Allah'a dua eder; eğer karşısına bir su çıkarsa Allah'a hayvanlarından en semizini kurban edeceğine dair söz verir. Fakat suyu bulunca sözünü yerine getirmez ya da eksik bir şekilde (en semiz hayvanı yerine köpeğini ya da başındaki biti kurban ederek) yerine getirir. Bunun karşılığında da genellikle hayvanlarıyla birlikte taş kesilir (Bkz. Alptekin, 1993, s. 6, 10, 19; Ergun, 1997b, s. 371, 388).

Nimete şükretmek ve nimete saygıda kusur etmemek dinî ve ahlaki değerlerin başında gelmektedir. Eğer nimete karşı saygısızlıkta bulunulursa da bu durum toplum içinde “günah” olarak değerlendirilir. Bu değeri çiğneyerek “nimete karşı saygısızlık yapmak”, efsanelerde sıklıkla lanetlenerek dönüşüme uğramaya neden olmaktadır. Türk kültüründe “nimet” dendiğinde “ekmek”in anlaşılmasına uygun olarak efsanelerde de pis eliyle hamur yoğuran, ekmekle taharet yapan, elinin hamuruyla çocuğunun altını temizleyen kadınlar lanetlenerek genellikle taşa dönüşürler. Dönüştükları taşlar bugün “Deveci Taşı”, “Gelin Taşı”, “Kızlar Kayası” gibi isimlerle anılır (Ergun, 1997b, s. 365, 373, 411, 418, 456; Rayman, 2001, s. 32). Bu taşlar ise haklarında anlatılan efsaneler ile var olurlar ve nimete karşı saygısızlığın neye mal olduğunu temsil ederler.

Müslüman Türk toplumu arasında “dinin direği” olarak kabul edilen “namaz kılma”, efsanelere dinî bir değer olarak sirayet etmiş, efsaneler aracılığıyla namaz kılmak teşvik edilmiş, namaz kılana saygı gösterip rahatsız etmemek de bir toplumsal değer olarak aktarılmıştır. Efsanelerde namaz kılmayanların ve namaz kılanın önünden geçenlerin lanetlenerek cezalandırıldığı görülmektedir. Efsanelerde namaz kılıp oruç tutmayan oğul, babasının bedduasıyla baykuşa (Ergun, 1997b, s. 533), namaz kılan babasının sırtına vuran oğul baykuşa (Ergun, 1997b, s. 531), kaynatası namaz kılariken önünden geçen gelin, kaynatasının bedduasıyla sıçana (Ergun, 1997b, s. 601), yaramazlık yaparak annelerinin namaz kılmasını engelleyen çocuklar da annelerinin beddualarıyla kuşa dönüşürler (Ergun, 1997b, s. 668).

“Başkasının mahremine saygılı olmak” ve “kendi mahremini başkasına açmamak”, önemli dinî ve ahlaki değerlerimizdendir. Bu dinî ve ahlaki değerlere sahip çıkıp uygulamak, bireylerin toplum içinde kabul görmesi açısından da önemlidir. Dinî ve ahlaki değerlere sahip çıkıp uygulama noktasında efsaneler önemli bir yer teşkil etmekte, kendisinin ve başkasının mahremine saygılı olmayanların cezalandırıldığı örnekleri aktararak bu değerlerin toplum içinde yaşamasına katkı sağlamaktadırlar. İslâmî kültür içerisinde özellikle kadınlar, “mahrem” çerçevesi içinde değerlendirilmekte, bu çerçevenin dışına çıkan kadınlar hoş karşılanmamaktadır. Efsanelerde mahrem sınırlarını aşan kadınların lanetlenerek şekil değiştirdikleri örnekleri ile karşılaşılmalıdır. Örneğin, molladan yüzlerini gizlemeyen kızlar, molların bedduasıyla taşa çevrilirler (Ergun, 1997b, s. 507). Başka bir efsanede babasının önünde saçını tarayan kızına babası beddua eder ve kız ibibik kuşuna döner (Ergun, 1997b, s. 766). Karısının ve kızının yalnız başlarına ırmağa girmelerini yasaklayan peygamber, girdiklerini görünce onlara beddua eder, kızı sıçana, karısı da porsuğa çevrilir (Ergun, 1997b, s. 602).

Kültürümüzde yatır ve mezarlar, ölülerin ve ataların yattıkları yerler olarak uhrevî ve dolayısıyla kutsal nitelikteki yerlerdir. Bu açıdan yatır ve mezarlara gidildiğinde, bu yerlere uygun tavır ve davranışlar sergilemek, hem dinî hem de toplumsal değerler açısından gereklidir. Mezar ve yatırların temizliğine dikkat etmek, buraların önünden geçerken yüksek sesle konuşmamak, bağırılmamak, müzik dinlememek, dua etmek, yatır ve mezarların üzerine basmamak, buraları ziyaret esnasında kadınların başlarını kapatması gibi kural ve uygulamalar, yatır ve mezarlara yüklenen anlamlarla ilgilidir. Eğer mezar ve yatırlar etrafında oluşan bu kurallar çiğnenirse, eylemi gerçekleştiren kişilerin Allah tarafından cezalandırılacağına inanılır. Efsanelerde mezar ve yatırlar etrafında olumsuz davranışlar sergileyen kişilerin lanetlendikleri görülür. Bir efsane metninde geçtiğine göre evinin önünde ulu bir şahsiyet yatan kiracı, evin önüne kirli abdest sularını döker. O tarihten itibaren o evde yaşayanlar, yoksulluktan kurtulamazlar (Rayman, 2001, s. 80). Bir başka efsanede ise orak biçmeye giderken mezarlığa girip su döken adamın orağıyla birlikte taş kesildiği anlatılır (Ergun, 1997b, s. 375).

2.2. Ahlaki Değerlere Bağlı Kuralları Çiğnemek

İyi-kötü karşıtlığında değerlendirilen ahlaki değerlere bağlı kurallar, aynı zamanda dinî değerler içerisinde de değerlendirilebilir. Nitekim toplumun ahlaki açıdan kötü olarak değerlendirdiği pek çok davranış, dinî açıdan da günah olarak görülmektedir.

Ahlaki değerler, kişinin öncelikle aile içinde uyması gereken kuralları içermektedir. Aile içinde oluşan ve uygulanan ahlaki değerler toplum içinde uyulması gereken kurallara doğru genişlemektedir. Aile içinde bireylerin birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Her şeyden önce anne-babaya karşı saygılı davranma, onların sözünü yerine getirme, Türk kültüründe ahlaki değerlerin başında gelmektedir. Ailevi değerleri çiğneyen kişiler, toplumca hoş karşılanmazlar. Bu durum, efsanelerde bu değerleri çiğneyen kişilerin cezalandırılarak şekil değiştirmeleri şeklinde yansımaları bulmuştur.

Efsanelerde aile içinde uyulması gereken kuralları çiğneyerek şekil değiştirmeye neden olan en kötü davranış, anne-babanın rızası olmadan kaçarak evlenme olarak görülmektedir. Efsanelerde genellikle ailelerinin rızası olmadan kaçan gençler, ya kızın ya da oğlanın anne veya babasının arkalarından beddua etmeleriyle taş döntüşürler (Bk. Ergun, 1997b, s. 644, 698; Rayman, 2001, s. 27, 20; Sakaoğlu, 2003b, s. 74-76). Bazı efsanelerde ise aileleri tarafından beddua edilen gençler, kuşa döntüşür (Ergun, 1997b, s. 644). Anne-babanın sözünü dinlemeyip, onların istedikleri kişiler ile evlenmeyenler de efsanelerde cezalandırılmakta ve şekil değiştirmektedirler. Örneğin babasının evlendirmek istediği kız, evlenmek istemeyince babası “*O zaman sen kuş ol*” der ve kız baykuşa döner (Ergun, 1997b, s. 617). Annesinin istediği yaşlı adamla evlenmek istemeyen kız kaçınca annesi arkasından “*Taş olup katıyıp kal*” der ve kız taş kesilir (Ergun, 1997b, s. 644).

Efsanelerde, anne-babaya ve kayınvalide-kayınpedere her ne olursa olsun koşulsuz saygı göstermek, önemli ahlaki değerler arasındadır. Bu ahlaki değerler daha çok efsanelerde, kadınlar üzerinden aktarılmaktadır. Çünkü kadının evlendikten sonra, kayınvalide ve kayınpederine en az kendi anne-babası kadar saygı göstermesi, onların istediklerini

yapmaları beklenir. Bu beklenti efsanelere değişik biçimlerde yansımıştır. Örneğin bazı efsanelerde tarlada çalışan babasına, kayınvalidesine veya kayınbabasına su ve ekmek getirmekte geciken kadının lanetlenerek taşa dönüşmektedir (Ergun, 1997b, s. 365, 461, 695; Sakaoğlu, 2003b, s. 216-217). Başka bir efsanede kayınbabasının eline kaynar su döküp yakan gelin kayınbabası tarafından kargışlanınca kuşa dönüşür (Ergun, 1997b, s. 601,804).

Türk kültüründe anne-baba hakkının ödenmeyeceği konusunda bir yargı vardır. Bu açıdan toplumca sürekli anne-babayı her şekilde memnun ederek duasını almak telkin edilir. Efsaneler, anne-baba sözü dinlemeyen ve ebeveynlerine iyi davranmayan kişilerin başlarına gelen kötü şeyleri anlatarak bu telkine aracılık yaparlar. Bir efsanede annesinin defalarca yanına çağırmasına rağmen saçlarını taradığı bahanesiyle duymazlığa gelerek yanına gitmeyen kız, annesinin “*Tarağın başında dikilsin kalsın inşallah*” şeklindeki bedduasıyla şanapipik kuşu olup uçar (Ergun, 1997b, s. 497). Farklı bir efsanede ise kör olan annesine saygısızlık eden çocuğun annesinin bedduasıyla ayı olup dağlara çıktığını görürüz (Rayman, 2001, s. 38). Toplumda anne-babaya kötü davranmanın ötesinde öldürmeye kalkarak anne hakkını hiçe sayan kimseler de vardır. Örneğin bir efsanede annesini öldürmeye kalkan genç, annesi tarafından kargışlanarak taşa dönüşür (Ergun, 1997b, s. 379, 655).

Ailede kardeşlerin birbirleriyle kavga etmeden uyum içinde olmaları, geçinmeleri beklenir. Ailenin kardeşlerden bu beklentileri efsanelere de yansımıştır. Efsanelerin bir kısmında birbirleriyle anlaşamayıp sürekli kavga eden kardeşlerin cezalandırılarak şekil değiştirdikleri görülmektedir. Birbirleriyle kavga eden kardeşlerin başlarına bu şekilde belaların geleceğini anlatan efsaneler, bir anlamda aile içinde çocukların birbirleriyle geçimli olmaları konusunda uyarıda bulunmaktadır. Bu tarz efsanelerde genellikle kardeşler geçimsizliklerinden dolayı anneleri tarafından kargışlanarak ya da birbirlerine beddua ederek şekil değiştirirler. Geçimsiz kardeşler, efsanelerde genellikle birbirine yakın dağ ya da Güneş ve Ay’a dönüşürler. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının oluşumları bazı efsanelerde, kardeşlerin geçimsizliği sonucunda ya annelerinin bedduası ya da kardeşlerin birbirlerine bedduasına dayandırılmıştır (Ergun, 1997b, s. 387; Sakaoğlu, 2003a, s. 58-59). Bir diğer efsanede birbirleriyle hiç geçinemeyen iki kardeşe anneleri “*İnşallah biriniz mağrîbe biriniz maşrîka düşersiniz, birbirinizi hiç görmezsiniz.*” diye beddua eder. Annenin bedduası tutarak kız çocuğu Güneş, erkek çocuğu da Ay olur (Önal, 2003, s. 113-114).

Aile bireylerinin birbirleri ile ilişkileri konusunda lanetlenerek şekil değiştirme şeklinde efsanelere yansıyan değerlerden biri “eşlerin birbirlerine sadık olması”dır. Bu açıdan efsanelerde eşlerini aldatan kadınların lanetlenerek taşa çevrildikleri görülmektedir (Ergun, 1997b, s. 658; Karakuzu, 1997, s. 328).

Ailede başlayan ve toplumun geneline doğru genişleyen sosyal değerlere bağlı kurallar çiğnendiği veya gerektiği gibi uygulanmadığında da efsaneler, bu kişilerin başlarına ne geleceği konusunda çeşitli ikazlarda bulunmaktadır. Efsanelerde sosyal değerlerin çiğnenmesi vesilesiyle lanetlemeye neden olan olumsuz davranışlar, yardıma muhtaç olana

yardım etmemek, mağdur olan kişinin mağduriyetini kullanmak, alışverişte hile yapmak, iftira atmak, dedikodu etmek, hırsızlık yapmak, gereğinden çok hayvan avlamak, çalışanın hak ettiğini vermemek, işinin hakkını vermemek, sahibine sadık olmamak, halkı iyi idare etmemek gibi kötü davranışlardır.

Yardıma muhtaç olana yardım etmemek, efsanelerde lanetlemeye neden olan yaygın bir olumsuz davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Yardıma muhtaç olan kimse, genellikle karnı acıkan ya da susayan bir kimse olup, Hızır, pir, derviş, dilenci kıyafetinde bir ihtiyar gibi şahsiyetlerde cisim bulur. Bu kişiler, istediklerini vermeyen insanlara beddua ederek lanetlerler, bu kişilerin ya taş olmasına ya da yaşadıkları köyün suya gark olup göle dönüşmesine vesile olurlar. Bu tarz efsane örnekleri çoktur. Örneğin kendilerinden yemek isteyen dilenciye yemek vermeyen düğün sahipleri dilencinin bedduasıyla taş kesilir (Rayman, 2001, s. 30). Köye gelen kimse evine kabul edip ekmek vermeyince Hızır “*Yerin dibine batsın köyünüz*.” diye beddua eder. Köy olduğu gibi çöker ve göl olur (Önal, 2003, s. 417). Kendisinden karnını doyurmak için üzüm isteyen dervişe “*Bu yıl bağım kurudu, hiç üzüm vermedi*” diye yalan söyleyen derviş “*İnşallah duzunan buz olsun. Gelip geçenler seni taşlasınlar da hayır yüzü görmeyesin*” diye beddua eder. Çıkrığıyla su çeken kadın, çıkrığıyla birlikte taş kesilir, bağı da tuz gölüne dönüşür (Sakaoğlu, 2003b, s. 133-134). Bu tarz örnekler, efsanelerin Türk kültüründe kapıya gelen kişiyi boş göndermeme, başka bir ifade ile eve gelen misafirin Tanrı misafiri olduğu ve kıymet vermek gerektiği düşüncesini olumsuz örneklerle geleceğe kuşaklara aktarma gayreti içinde olduğunu göstermektedir.

Bazı efsanelerde ise yardıma muhtaç olan kişinin zor durumunu kullanan veya onunla dalga geçen kişilerin de lanetlenerek cezalandırıldığı görülmektedir. Örneğin değirmencinin evine konuk olan bir adam atı için değirmenciden buğday ister. Değirmenci atın torbasına buğday yerine taş doldurunca adam “*Değirmeninle birlikte taş ol*” diye beddua eder ve bedduası gerçekleşir (Ergun, 1997b, s. 492). Başka bir efsanede, çobandan kuzu isteyen hamile bir kadına çoban köpek yedirince, çobanın taşa dönüştüğü görülür (Ergun, 1997b, s. 414). Başka bir efsanede ise, kendisinden buğday isteyen kadınla buğday karşılığında birlikte olmak isteyen zengin adam ve buğdayı kadının bedduasıyla taş kesilir (Rayman, 2001, s. 33).

Efsaneler, alışveriş sırasında hile yapanların nasıl cezalandırıldığını da anlatmaktadır. Bununla ilgili pek çok efsane örneği vardır. Bunlardan birinde, terazinin kefesinde sürekli hile yapan tüccara Hızır İlyas, terazinin iki kefesini de eline alarak, “*Ömür boyu ayaklarınla ve kollarıyla tırmalaya tırmalaya yerde sürün, senin yürümen böyle olsun*” diye beddua edince tüccar, kaplumbağaya dönüşür (Sakaoğlu, 2003b, s. 62-63). Bu efsanelerde hile yapan kişiler genellikle lanetlenerek kaplumbağaya dönüşmektedirler. Kaplumbağaya dönüşümde alışverişte kullanılan iki kefeli terazinin kefeleri ile kaplumbağa kabuğunun benzerliği etkili olmaktadır (Ergun, 1997b, s. 637).

Hem dinî açıdan hem de toplum tarafından hoş karşılanmayan ve karşılığında ceza müeyyide gerektiren davranış, iftira atmaktır. İftira atan kişinin efsanelerde cezalandırılmasına Bayburt’a bağlı Bayraktar köyünde bulunan Deliklitaş’a bağlı olarak anlatılan bir

efsane örnek verilebilir. Yedi defa İhlas okuyarak bu taştan atlayanın, taşa yakın yerde bulunan çalıya çaput bağlayanın günahlarından arınacağına inanılır. Anlatıya göre, komşusuna iftira atan bir adam taşın üstünden geçerken duayı unuttur, çalıya takılıp düşer ve taş olur. Yere yatık duran taş da odur (Rayman, 2001, s. 32).

Hırsızlık yapmak da efsanelerde şekil değiştirmeye neden olan kötü davranışlardan biridir. Dinî kurallara ve toplumsal değerlere ters düşen bu hareket, cezalandırılmayı gerektirmektedir. Örneğin bir efsanede balıkçı balıklarını çalan adama “*Domuz olasın*” diye beddua edince hırsız domuz olur (Ergun, 1997b, s. 494). Muğla’da anlatılan bir efsanede ise Hz. Peygamber’in mezarını soymaya gelen hırsız Hz. Ali “*Hıncır olasın*” diye beddua edince o adam orada domuz olur (Önal, 2003, s. 148). Başka bir efsanede yalan söyleyen bir kişinin köstebeğe dönüştüğü anlatılmaktadır. Buna göre, Yahudi ile Müslümana arasında bir toprak kavgası olur. Müslüman, tarlanın kendi malı olduğuna dair tanıklar getirir, ama Yahudi direnir ve kimin malı olduğunun tarladan sorulmasını ister. Çünkü gizlice bir adamını tarlaya gömmüştür. Kadı, “*Sen kiminsin?*” deyince tarladan Yahudi’nin sesi gelir. Tanrı yalancı tanığı köstebeğe döndürmüştür (Boratav, 1984, s. 63).

Efsanenin birinde çok dedikodu yapan bir kadının gençler tarafından “*Yılan ol*” demesiyle kadının yılanı dönüşmesiyle (Ergun, 1997b, s. 654), dedikodu yapmanın çok kötü bir davranış olduğu vurgulanmaktadır.

Çok fazla hayvan avlamak da efsanelerde şekil değiştirmeye neden olan davranışlardır. Efsanelerden birine göre çok fazla hayvan öldüren avcıya Allah “*Koy seni vursunlar, avlasınlar. Fakir, düşkün insanlar senin etini yesin. Hayvan ol da kendinden büyük insanlar seni yesin, kuşlar gagalasin*” diye beddua edince avcı fareye dönüşür (Ergun, 1997b, s. 873). Başka bir efsanede her şeyi vuran avcıyı lanetleyip fareye dönüşmesine sebep olan kanadına avcının oku saplanan kartaldır (Ergun, 1997b, s. 730).

Başkasının hakkını gasp etmek, çalışanın hakkını vermemek gibi olumsuz davranışlar, toplumsal ve dini değerlere aykırı davranışlar olarak görülür. Bir efsanede yanında çalışan kişinin hakkı olan öşürü vermeyen balıkçı, adamın “*Domuz olasın*” demesiyle domuzla çevrilir (Ergun, 1997b, s. 517). Bu anlatı, başkasının hakkını gasp etmenin ne kadar kötü olduğunu, lanetlenip domuzla çevrilen balıkçı örneğiyle vermektedir. Buna paralel olarak yaptığı işin hakkını vermemek de toplum tarafından hoş karşılanmayan bir tutum olarak efsanelerde yerini almıştır. Bir efsanede atını sürekli susuz bırakan bakıcıya, atın sahibi “*Allah seni bir çürük çaylak eylesin, susuzluktan yanıp kuruyasın. Kıyamete kadar dağda, bayırda, havada, ovada su, su diye bağır dur*” diye beddua eder. At bakıcısı o anda çaylak kuşuna dönüşür (Sakaoğlu, 2003b, s. 192-193).

Tembellik yapmak da toplumda hoş karşılanmayan bir tutumdur. Bir efsanede, tembellik ve üşengeçlik yapılmaması gerektiği ilginç bir olayla pekiştirilmeye çalışılmaktadır. Efsaneye göre, değirmende çalışan bir kişinin ekmeğine bit düşer. Bu kişi çok tembel olduğundan bit ekmeğin üstünde öldürüp öylece yiyince ayıya dönüşür (Ergun, 1997b, s. 392).

Efsaneler yalnızca genel olarak olumsuz tavır ve davranışlar gösteren insanları cezalandırmaz. Efsanelerde halkı kötü bir şekilde yöneten idarecilerin de lanetlenip cezalandırıldığı, şekil değiştirdiğini görürüz. Halkını kötü bir şekilde yöneten bir beye bir ihtiyar, “*Halkın gamını, kederini düşünmeyen, her şeyi kendi çıkarı için düşünen, taş yürekli beyin bize gereği yok. Adam olup halkı yönetme de kanatlı olup kal*” diye kargışlar ve bey baykuş olur (Ergun, 1997b, s. 580). Başka bir efsanede ise halkını unutup eğlenceye dalan beyin Allah tarafından şeytana benzer bir dağa çevrildiği görülür (Ergun, 1997b, s. 640).

Efsanelerde dönüşüm geçirenler yalnızca insanlar değildir. Bazı efsanelerde sahibini ısırın, eziyet eden, sahibine itaat etmeyen hayvanların da lanetlenip dönüşüm geçirdiğini görürüz. Örneğin, sahibini ısırın deve sahibinin bedduasıyla taş olur (Ergun, 1997b, s. 582). İnsanlara sürekli eziyet eden bir deveye bir ihtiyar “*Yattığın yerden kalkma, üstünü taş kaplasın*” diye beddua eder, ertesi gün deve yattığı yerde taş kesilir (Ergun, 1997b, s. 609). Başka bir efsanede ise Hazret-i Ali ile Dülül başrollerdedir. Hz. Ali, Dülül’ü çağıra çağıra otladığı yerden zor getirince, “*Otlayıp geldiğin yer, hiç ot bitmeyen kara bir taş dönsün*” der (Ergun, 1997b, s. 765). Bu son efsanede dönüşüm geçiren Hazret-i Ali’nin çağırıp getiremediği Dülül değil, onun otladığı yerdir.

2.3. Gelenek, Görenek ve Âdetlere Bağlı Değerleri Çiğnemek

Gelenek, görenek ve âdet kavramları, çoğu zaman birbirinin de yerine kullanılabilen, ancak bazı özellikleri ve işlevleri ile birbirinden ayrılan kavramlardır. Gelenek, “*Bir toplumda, toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup, kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre, davranışlar ve ananeler*” (Türkçe Sözlük, 1998, s. 831), görenek, “*Bir şeyi eskiden beri görüldüğü gibi yapma alışkanlığı*” (Türkçe Sözlük, 1998, s. 874), âdet ise “*Karşı çıkılmasının yakışık almayacağına, ayıplanacağına hatta felaket getireceğine inanılan toplumsal alışkanlık ve eğilimlerin tümü*” (Öztürk, 2009, s. 29) şeklinde tarif edilmektedir. Gelenekler, âdet ve göreneklerden daha güçlü olarak toplumsal yaşamın düzenlenmesinde ve denetlenmesinde önemli rol oynarlar. Göreneklerin ise âdet ve geleneğe göre yaptırım gücü daha zayıftır (Örnek, 2000, s. 126-127).

Gelenek, görenek ve âdetler, yaptırım güçlerine oranla sosyal ilişkilerin düzenlenmesi ve kuralların uygulanmasında etkili olmaktadır. Gelenek, görenek ve âdetlerin belirlediği toplumsal kurallar, toplumun bütün bireylerini kendisine bağlayarak bu kurallara uymak zorunda bırakır. Bu kurallara uymayan bireyler, toplum tarafından kınanarak, toplumdan yalıtılarak veya başka şekillerde cezalandırılırlar. Toplumun bireylerinden beklediği gelenek, görenek ve âdetlere bağlı değerlere saygı duyması ve bu değerlerin belirlediği kurallara uyması efsanelere de yansımıştır. Türk efsanelerinde cezalandırma sonucunda şekil değiştirmeye neden olan davranışların bir kısmı, gelenek, görenek ve âdetlere bağlı değerleri çiğnemektir.

Efsanelerde lanetlemeye neden olan olumsuz davranışların bir kısmı düğün ile ilgili gelenek ve âdetler üzerinedir. Özellikle toplumun geleneksel kesimlerinde, iki gencin hayatının birleşmesi için kurulan düğün, baştan sona eskiden beri yapılagelen gelenek ve

âdetler üzerine hazırlanmaktadır. Eskiden beri gelen bu alışkanlıkların toplumsal kurallar halinde kalıplaştığı görülür; toplum, düğünü yapan ailelerden bu kalıplaşmış kuralların tümünün gerçekleşmesini bekler. Bu kuralların bir kısmının gerçekleşmemesi bile kınama, ayıplama gibi toplumsal tepkilere neden olabilmektedir. Bu toplumsal tepki, efsanelerde daha katı bir şekilde görülür; bazı efsanelerde gelenek, görenek ve âdetlere uymayan kişilerin taş veya bir hayvana dönüşerek cezalandırıldığı görülür.

Gelinin beline kırmızı kuşak bağlama, günümüzde de varlığını devam ettiren geleneklerimizdendir. Bir efsanede düğününde beline kırmızı kuşak bağlamayı unutan gelin taş kesildiği anlatılmaktadır (Alptekin, 1993, s. 12).

Kültürümüzde düğünlerde gelinin ana-baba evinden ayrılırken anne ve babasının elinden öperek helalleşmesi, yine geleneğin belirlediği kurallar arasında yer almaktadır. Gelinin, anne ve babasının elini öperek evinden ayrılması gerektiği, efsane metinlerine yansiyacak kadar önemlidir. Bir efsanede anlatıldığına göre, gelini götürürken gelinin annesiyle vedalaşmasına izin vermeyen oğlan evi, gelinin annesinin “*İnşallah hepiniz taş olursunuz*” demesiyle taş kesilirler (Önal, 2003, s. 160).

Düğün âdetlerinden gelinin çeyizin hazırlanıp serilmesi, oğlan evine çeyizinin götürülmesi vb. âdetler de efsanelerde, özellikle gelinin cezalandırılmasına vesile olan âdetlerdendir. Örneğin bir efsanede gelin giderken çeyizinde eksik bulan kızı babası “*Taş kalplisin, taş ol*” diye kargışlayınca kız taş olur (Ergun, 1997b, s. 632). Başka bir efsanede fakir ana evinden ayrılıp zengin koca evine giderken oklavasını bile bırakmak istemeyen gelinin, annesinin “*Gelinlik tacınla, gelinlik elbisenle, askerinle, alayınla taş kesilesin*” bedduası neticesinde taş kesildiği görülür (Sakaoglu, 2003a, s. 23-24).

Türk kültüründe “komşuluk” da alışıl gelmiş kurallara bağlı olarak devam ettirilen bir kurumdur. Komşuların birbirleri ile ilişkisini düzenleyen kurallar, komşuluk ilişkilerine verilen değeri de göstermektedir. “*Komşusu açken kendisi tok yatmak*”, “*Komşuda pişer, bize de düşer*”, “*Komşu komşunun külüne muhtaçtır*” gibi deyim ve atasözleri Türk kültüründe komşuluk ilişkilerine ne derece önem verildiğini ispatlamaktadır. Komşuluk ilişkilerine dayanan geleneksel kurallar, efsanelere de yansiyarak bu kurumun önemi vurgulanmakta, bu efsaneler aracılığıyla komşuluk ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi gerekliliği telkin edilmektedir. Örneğin bir efsanede kıtlık zamanında daha önce kendisine yardım eden komşusuna cimrilik yapan kişiye komşusu, “*Kör olasıca, inşallah bir kaplumbağaya çevrilirsin, açgözlü yaratık*” deyince cimri adam kaplumbağa olur (Ergun, 1997b, s. 513). Başka bir efsanede birinden iki tabak yemek alan kaplumbağa aldığı tabakları vaktinde götürmediği gibi boş olarak sahibine verince tabakların sahibi “*Aldığın tabaklar üstünde ve altında döşek olup kalsın*” diye kargışlar. Adam kaplumbağa olur (Ergun, 1997b, s. 516).

Gelenek, görenek ve âdetler, toplumdan topluma değişmektedir. Hatta bir toplumda bazı geleneklerin zamanla unutulup uygulanmadığı bilinmektedir. Bu tarz gelenekleri aktaran efsaneler de bu gelenek, görenek ve âdetlerin yaşatıldığı zamanlara ait olup, efsanelerin yaptırım gücü o zamanda yaşayan topluma yöneliktir.

3. Şekil Değiştirme Motifli Efsanelerde Lanetleyen Varlıklar

Efsanelerin önemli bir kısmında taş, hayvana, denize, nehre, göle, pınara dönme, dağa, tepeye, toprağa dönme, uzay cisimlerine dönme, bir varlığın kötü bir davranış veya tavır sergileyen kişi veya hayvana bedduası veya laneti ile gerçekleşmektedir. Lanetleyen veya beddua eden varlık ise, yaratıcı olan Allah; yadır-evliya, Hızır, derviş, pir, ihtiyar, molla gibi kutsal varlık ve şahsiyetler; anne, baba, kayınvalide, kayınpeder gibi aile yükleri ile hakları yenen, zulme uğrayan mazlumlardır.

Allah, toplumca hoş karşılanmayan, başkalarına zararı dokunan ve Allah tarafından onaylanmayan davranışları gerçekleştiren kişilerin şekil değiştirmesine vesile olur. Efsaneler lanetleyen varlıklar açısından değerlendirildiğinde her şeyin üstünde, yaratıcı ve yüce varlık olan Allah'ın, doğrudan doğruya kendisine bir suç işlemiş, kendisine verilen sözü gerçekleştirmemiş kişileri cezalandırmakla birlikte, başkalarına zararı dokunan, olumsuz davranışlar sergileyen kişileri de cezalandırdığı görülmektedir.

Efsanelerde beddua ederek kötü davranışlarda bulunan kişilerin dönüşüme uğramasına sebebiyet verenler arasında Hızır, derviş, pir gibi velayet sahibi olanlar yer almaktadır. Pek çok efsanede Hızır'ın bir ihtiyar veya dilenci gibi insanların karşısına çıkarak ekmek veya yiyecek başka bir şey isteyerek insanları sınadığı görülür. Kendisine yiyecek vermiyip ihtiyacını gidermeyenler Hızır'ın beddualarıyla şekil değiştirirler. Bazı efsanelerde Hızır'ın başkalarına zararı dokunan kimseleri de lanetleyip cezalandırdığı görülmektedir. Örneğin bir efsanede halkın içme suyunu tutan ejderhanın Hızır tarafında taşla dönüştüğü anlatılmaktadır (Alptekin 1993, s. 2; Alptekin, 1997, s. 256; Seyidoğlu, 1997, s. 256). Başka bir efsanede hasatlarını paylaşma konusunda ayrılığa düşen üç kardeş Hızır'ın lanetiyle tepeye dönüşürler (Ergun, 1997b, s. 536). Bazı efsanelerde ise cezalandıran kişiler, Hızır gibi Allah'a yakın, velilik gösteren şahsiyetlerdir. Bu kişiler bazen derviş, pir, bazen ihtiyar, dilenci, bazen de molla olarak efsanelerde yer almaktadırlar. Bir efsanede ise lanetleyerek şekil değiştirmeye vesile olan yaşayan bir veli değil, velinin yatırıdır. Bu efsanede, devesini kaybeden bir adamın yatırın önünden geçerken evliyadan devesini bulduğu takdirde onu kurban edeceğini söylemesi, devesi bulununca sözünü unutan adamın devesinin taş kesilmesi anlatılmaktadır (Ergun, 1997b, s. 645).

Efsanelerde dikkat çeken hususlardan birisi, taş, kuş, dağ, ay ve güneş gibi bazı varlıkların oluşumunun anne, baba, kayınvalide ve kayınpederin çocuklarına ettikleri beddualar ile oluştuğlarıdır. Bu tarz efsanelerde annesinden izinsiz kaçarak evlenen, annesi çağırıldığında duyduğu halde annesinin yanına gitmeyen kızlar, annesini öldürmeye kalkan oğullar, birbiriyle geçinemeyen kardeşler annelerinin beddualarıyla şekil değiştirmektedirler. Bu efsaneler, “Anne hakkı ödenmez,” “Annenin bedduası geçer” gibi sözlere yansıyan inanışları da doğrular niteliktedir. Anne gibi baba da benzer nedenler ile çocuklarına beddua etmekte ve bu beddua neticesinde çocuklar dönüşüme uğramaktadırlar. Kültürümüzde anne-baba gibi kayınvalide ve kayınpeder de saygıyı hak etmekte, onlara saygıda kusur etmemek gerektiği efsane gibi metinlerle aktarılmaktadır. Efsanelerde kayınvalide ve kayınpederin kendine su getirmekte geciken, kendilerine saygısızlık gösterip evden ayrılan vb. gelinlerini beddua ederek lanetledikleri görülmektedir.

Efsanelerde aynı evi ve aileyi paylaşan kardeşlerin de birbirlerine beddua ederek dönüşüm geçirmektedirler. Ayrıca kendisini aldatan veya babasının sütüne su katıp saygısızlık yapan koca, karısına beddua ederek karısının şekil değiştirmesine vesile olmaktadır. Komşular da efsanelerde komşu hakkı gerekçesiyle beddua ederek kişilerin dönüşüm geçirmesinde etkili olmaktadır.

Bütün bu kişilerin yanı sıra efsanelerde, mağdur olan, zulme uğrayan kişilerin bedduası ile haksızlık yapan kişilerin cezalandırıldığı ve şekil değiştirerek taş, hayvan gibi varlıklara dönüştüğü görülür. Bir efsanede kıtlık anında köylülere ot vermeyen ağa, ot karşılığında köyün güzel kızını ister. Başka bir delikanlıyı seven kız ağlayarak dua eder. Sabah, bahar gelip karlar erir; ağanın otları ise taş kesilir (Rayman, 2001, s. 31). Buna benzer bir efsanede kendisinden buğday isteyen kadınla buğday karşılığında birlikte olmak isteyen zengin adam ve buğdayı kadının bedduasıyla taş kesilir (Rayman, 2001, s. 33). Farklı bir efsanede kendisi kaçarken düşman askerlerine yerini gösteren üvey annesine kız “*Kör olasınca, inşallah taş olup donup kalasın*” diye beddua eder ve üvey anne taş kesilir (Ergun, 1997b, s. 512). Bütün bu örnekler, Türk kültüründe “*Mazlumun ahi yerde kalmaz*” sözünün altında yatan değerleri ortaya koymaktadır.

Efsanelerde her şeyin yaratıcısı olan Allah ve Allah’a yakın olup velayet sahibi olan Hızır, derviş, pir gibi kutsal olduğuna inanılan kişilerin, yalnızca kendilerine yapılan saygısızlık ve kötülükleri değil, başkalarına yapılan kötülükleri de cezalandırdıkları görülmektedir. Ayrıca birbiriyle sürekli iletişim içinde olan ve birbirlerine hakkı geçen aile bireyleri (özellikle anne-baba) ile komşuların da beddualarının efsanelerde şekil değiştirmeye neden oldukları efsanelerde çeşitli örneklerle sabittir.

Efsanelerde dikkati çeken başka bir husus, şekil değiştirmeye sebep olan varlıkların lanetlemeyi özellikle beddua veya kargış niteliğinde söyledikleri kalıp sözlerle gerçekleştirdikleri görülmektedir. Türkçe “kargış” kelimesi ile eşanlamlı olan beddua, “kötü dilek” demektir; bir nesneye, bir topluma yöneltilebilir (Akalin, 1990, s. 50). Efsanelerde yukarıda bahsi geçen varlık ve şahıslar tarafından edilen beddualar, toplum tarafından hoş karşılanmayan davranış ve hareket sergileyen kişilerin cezalandırılarak şekil değiştirmesinde etkili olmaktadır. Bu beddualar, “*İnşallah hepiniz taş olursunuz*”, “*Allah seni taş etsin*”, “*Taş olasın*”, “*Senin başından kar, duman eksik olmasın*”, “*Yerin dibine batsın köyünüz*”, “*İnşallah duzunan buz olasın*”, “*Sen yeryüzünde sürün ömür boyunca*”, “*Hay kene olasın inşallah*”, “*Kör olasınca, inşallah bir kaplumbağaya çevrilirsin*”, “*Domuz olasın*”, “*Gakkıldayan kuş ol da gün görme*” gibi kalıp sözler niteliğindedir.

Bazı efsanelerde de beddua niteliğinde bir kalıp söz olmadan doğrudan dönüşüm anlatılır. Bu tarz efsaneler daha çok lanetleyen varlığın Allah olduğu efsanelerdir. Örneğin bir efsanede gelin alayındaki gelin, damadı karşısında görünce güneş batmadan ona kavuşmak ister, Allah’a dua eder. Bu, Allah’ın gücüne gider, düğün alayının hepsi taş kesilir (Rayman, 2001, s. 29). Ayrıca bazı efsanelerde toplumca uygun görülmeyen davranış gerçekleştiğinde Allah’ın adı zikredilmeden lanetlemenin doğrudan gerçekleştiği de görülmektedir. Örneğin düğününde beline kırmızı kuşak bağlamayı unutan gelin taş kesilir (Alptekin, 1993, s. 12).

4. Şekil Değiştirme Motifli Efsanelerde Lanetlenen Varlıklar

Şekil değiştirme motifli efsanelerde lanetlenip başka bir varlığa dönüşen varlıklar, daha önce değinildiği gibi başkalarına kötülüğü dokunan, toplumca hoş karşılanmayan davranışlarda bulunan kişi veya varlıklardır. Bunlar, efsanelerde özel olarak veya ismen zikredilmeyen, yaptıkları kötülükle ön plana çıkan ve genel isimlerle zikredilen kimse-lerdir. Efsanelerde lanetlenen varlıklar insan, adam, kadın, kız, oğlan, çocuk, gelin gibi genel adlandırmalarla; değirmenci, harmancı, fırıncı, tüccar, avcı, balıkçı, at bakıcısı gibi meslek adlarıyla; gelin alayı, oğlan evi gibi topluluk adlarıyla; padişah, bey gibi idareci adlarıyla ve bazı hayvanlarla karşımıza çıkmaktadır.

Lanetlenip şekil değiştiren varlıklar, yalnızca toplumsal ve dinî kurallar ile geleneğe bağlı kuralları çiğneyen, olumsuz davranışlar sergileyen kişiler değil, aynı zamanda o kişilerin yanında veya yakınında olup lanetten etkilenen varlıklar olabilmektedir. Örneğin tarlada çalışan kayınvalide veya kayınbabasına geç su getiren gelin, sırtındaki çocuğu ile beraber taş kesilir (Sakaoğlu, 2003b, s. 216-217). Allah'a kurban sözü verip sözünü yerine getirmeyen çoban sürüsüyle birlikte taş kesilir (Alptekin, 1993, s. 10). Ekmekle taharet yapan kişi, develeriyle birlikte taş kesilir (Ergun, 1997b, s. 365; Önal, 2003, s. 166). Çocuğunun altını alıp ellerini yıkamadan sofraya oturan kadın ve sofraya etrafındaki diğer kadınlar hepsi birlikte taş olur (Rayman, 2001, s. 32). Efsanelerdeki bu durum, "*Kurunun yanında yaş da yanar*" atasözünün efsanelerde yaşama geçmiş şekli gibidir.

Efsanelerde, lanetlenen kişilerin toplumca hoş karşılanmayan bir takım davranışlarda bulunduğu görülmektedir. Bu kişiler sosyal statülerine veya toplumun kendilerine biçtiği rollere göre davranmalıdırlar. Efsanelerde lanetlenen kişiler bu açıdan değerlendirildiğinde, toplumun bu kişilerden beklentileri ya da bu kişilere biçtiği roller de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Şekil değiştirme motifli efsanelerin bir kısmında, dönüşüm geçiren varlığın öncesi ve sonrası arasında efsanede anlatılan olaya uygun bir benzerlik kurulduğu görülmektedir. Örneğin, bir efsanede Hızır, koyunlarının yünlerini kırkan zengin bir ağadan yün isteyince ağa yünlerin altına saklanarak Hızır'ı kovar. Bunun üzerine Hızır, yünlerin altındaki ağaya vurarak "*Ağa kalk, ayı kalk!*" diye seslenir. Bunun üzerine ağa ayı olarak kalkar (Alptekin, 1993, s. 157). Bu anlatıda yünlerin altına saklanan kişi, o esnada ayıya benzediği için Hızır'ın bedduası vesilesiyle ayıya dönüşmüştür. Benzerliğe dayanan bu tarz dönüşümler, daha çok taşa dönüşüm ile hayvana dönüşümün anlatıldığı efsanelerde olmaktadır. Özellikle kaplumbağaya dönüşüm, farklı efsanelerde kaplumbağa ile benzerlik kurulabilecek nesnelere vesilesiyle gerçekleşmektedir. Örneğin bir efsanede ekmek pişiren çocuğunun altını ekmekle temizleyen kadınla çocuğunun üstlerine ekmek sacı düşer, her ikisi de kaplumbağaya dönüşür (Önal, 2003, s. 146). Başka bir efsanede terazinin kefesinde sürekli hile yapan tüccara Hızır, terazinin iki kefesini de eline alarak, "*Ömür boyu ayaklarınla ve kollarınla tırmalaya tırmalaya yerde sürün, senin yürümen böyle olsun*" diye beddua eder. Tüccar, kaplumbağaya dönüşür (Sakaoğlu, 2003b, s. 62-63). Burada da terazi kefeleri ile kaplumbağa arasında kurulan benzerlik ilişkisi, hile yapan

tüccarın neden kaplumbağaya dönüştüğünü açıklamaktadır. Taşa dönüşüm efsanelerinin tamamında ise, bu taşların biçimleri nedeniyle insanları, hayvanları andırdıklarından haklarında efsaneler türetilmiştir.

Sonuç

Şekil değiştirme motifli efsaneler, bir varlığın neden o şekle sahip olduğuna dair bir açıklama ve izah getirirler. Bu efsanelerdeki varlıkların dönüşümüne getirilen açıklama ve izahların önemli bir kısmı, bir lanete ve cezalandırmaya dayandırılmaktadır. Efsanelerde lanete uğrayıp cezalandırılan kişiler, dinî, ahlaki ve gelenekler açısından uygun görülmeyen davranışlar sergileyen, bu olumsuz davranışları nedeniyle de toplum tarafından hoş karşılanmayan kişilerdir.

Toplumsal değerlerin insanlar arasında sağlıklı bir şekilde yaşaması ve devam etmesi efsanelerde yer alan cezaî yaptırımlarla sağlanmaktadır. Toplumsal değerlere riayet etmeyip bu değerleri çiğneyenlerin lanetlenerek cezalandırılması, efsanelerin bir toplum içinde ikaz mekanizması rolü üstlendiğini göstermektedir. Bu açıdan bir lanet vesilesiyle şekil değiştirme konusunu içeren efsaneler, içerdiği konu ile insanlara ideal insan olma konusunda ne yapılması ve ne yapılmaması gerektiğini “lanetlenen varlıklar”, başka bir ifade ile “olumsuz davranışlar sergileyen varlıklar” örneği ile anlatmaktadır. Efsanelerde olumsuz davranışlar sergileyen kişilerin lanetlenerek şekil değiştirmesi, geleneksel toplumlarda muhakkak ki efsanenin anlatıldığı ortamlarda dinleyici üzerinde bir “korku” duygusu oluşturacak, bu duygu da efsanelerde geçen olumsuz davranışların geleneksel toplumlarda sergilenmemesi konusunda etkili olacaktır. Olumsuz davranış sergileyen kişiler aracılığıyla efsaneler içine yoğunlaşmış sosyal değerler, kişilere toplumsal davranışlar konusunda model olarak sunulur. Sosyal değerlerle oluşturulan bu davranış modelleri, bireyi topluma katarak toplumla uyumlu hâle getirme konusunda önemlidir. Başka bir ifade ile toplum, olumsuz davranışların kişinin başına ne getireceğini efsaneler aracılığıyla aktararak bu davranışların önüne geçmeye çalışır. Toplumun efsaneler aracılığıyla giriştiği bu yaklaşım, bilinçli bir yaklaşım değil, gayri ihtiyari fakat kolektif bir karar doğrultusundadır.

Efsanelerde lanetlemeye neden olan davranış ve tavırların önemli bir kısmı, bugün de toplumun bireylerden beklentileri ile uyum içindedir. Fakat lanetlemeye neden olan bazı davranışların, günümüz toplumunun değer yargılarına göre cezalandırmaya neden olacak nitelikte olmadığı görülmektedir. Bu açıdan geleneksel toplumun ürettiği ve bir ikaz mekanizması olarak anlattığı efsanelerdeki değer yargılarının bir kısmı, günümüz modern toplumların değer yargıları ile uyuşmamaktadır. Babasının önünde saç tarayan veya annesinin evlendirmek istediği yaşlı adamla evlenmeyen genç kız, günümüz modern toplumunda eskiye göre cezalandırılacak bir davranış sergilememektedir.

Efsaneler, bir toplumun “söz”ü niteliğindedir. Toplum, bireyi yönlendirmek için efsane metinlerini kullanmaktadır. Toplumca benimsenen değerler, bireylere efsaneler vasıtasıyla aktarılır. Efsaneler bu vesileyle, bireyi topluma kazandırma ve toplum içinde kontrol etme mekanizması işlevini de görmektedir.

Kaynakça

- Akalın, L. S. (1990). *Türk dilek sözlerinden alkışlar kargışlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları.
- Alptekin, A.B. (1993). *Fırat havzası efsaneleri (Metinler)*. Antakya: Kültür Ofset Basımevi.
- Alptekin, A.B. (2012). *Efsane ve motifleri üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Boratav, P.N. (1984). *Türk halkbilimi II 100 soruda Türk folkloru (İnanışlar. Töre ve Törenler. Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, P. N. (1995). *Türk halkbilimi I 100 soruda Türk halk edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Efsane Derlemeleri*. (1975). İstanbul: Köy Öğretmenleri ile Haberleşme ve Yardımlaşma Derneği Yayını.
- Ergun, M. (1997a). *Türk dünyası efsanelerinde değişme motifi, I. Cilt İnceleme*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1997b). *Türk dünyası efsanelerinde değişme motifi, II. Cilt Metinler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakuzu, B. (1997). *Kadınhanı halk anlatımları üzerine bir araştırma*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk halk bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Önal, M. N. (2003). *Muğla efsaneleri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2009). *Folklor ve mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Rayman, H. (2001). *Bayburt efsaneleri*. Bayburt: Bayburt Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk efsanelerinde taş kesilme motifi ve bu efsanelerin tip kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2003a). *101 Anadolu efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2003b). *101 Türk efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2009). *Efsane araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Seyidoğlu, B. (1997). *Erzurum efsaneleri*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.
- TDK, (1998). *Türkçe Sözlük* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- URL1. www.aydinyaka.com/index.php/tum-makaleler/26-sosyal-degerler.html adresinden 15.07.2016'da alınmıştır.